

Поселення XVIII ст. поблизу озера Солоний Лиман (за матеріалами археологічних розвідок Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей)

Незважаючи на багаторічні археологічні дослідження, які розпочались ще у другій половині XIX ст., основна частина територій колишніх Вольностей Війська Запорозького з різних причин й досі залишається археологічно майже не вивченою. Протягом довгого часу увагу дослідників, головним чином, привертала пам'ятки козацької доби, розташовані у заплаві р. Дніпро та у пригирлових частинах деяких його приток. Натомість, величезні степові простори по обидва береги Дніпра залишались суцільною «білою плямою» на археологічній мапі Південної України козацької доби. Це суперечило твердженню переважної більшості вчених-істориків про те, що за часів Нової Січі (1734 – 1775 рр.) території Вольностей Запорозьких були досить добре освоєні та достатньою мірою заселені. У писемних джерелах того періоду постійно згадується велика кількість дрібних козацьких поселень – хуторів-зимівників, якими були вкриті практично всі зручні для проживання місця Вольностей [15, с.142]. Наприкінці XX – на початку XXI ст. на територіях Запорозької, Дніпропетровської, Луганської, Миколаївської та деяких інших південних областей України проведені археологічні розвідки, метою яких був пошук нових пам'яток запорозького козацтва [1; 3; 10; 12; 15, с.35; 23]. В результаті виявлена ціла низька залишків запорозьких зимівників періоду існування Нової Січі. Здобутий під час даних робіт археологічний матеріал має неабияку наукову цінність. Подальші археологічні дослідження у цьому напрямку спроможні не тільки надати важливі відомості про особливості матеріальної культури населення регіону у XVIII ст., але й можуть пролити світло на питання локалізації на сучасній географічній мапі багатьох згадуваних у писемних джерелах населених пунктів Південної України як часів існування запорозького козацтва, так і періоду колонізації російським урядом колишніх земель Війська Запорозького в останні десятиріччя XVIII ст. Крім того, виявлення якомога більшої кількості залишків козацьких зимівників часів Нової Січі та поселень кінця XVIII ст. (хуторів, слобід), разом з пошуком нових та аналізом наявних писемних та картографічних джерел XVIII ст., дозволять наблизитись до вирішення питання щодо кількості та густоти розміщення населених пунктів на території сучасної Південної України у період існування останньої Січі на р. Підпільній та у перші десятиріччя після скасування Вольностей Війська Запорозького. Також археологічне вивчення зазначених об'єктів допоможе з'ясувати топографічні та архітектурні особливості значної кількості поселень Південної України XVIII ст.

Отже, з огляду на вищевикладене можна констатувати, що в результаті подальших археологічних досліджень територій колишніх Вольностей Війська Запорозького можуть бути отримані матеріали, що здатні істотно розширити джерельну базу вивчення історії запорозького козацтва та процесу колонізації території сучасної Південної України наприкінці XVIII ст.

У даній роботі для розгляду пропонуються нові матеріали XVIII ст., отримані у 2007 – 2008 роках під час археологічних розвідок поблизу с. Новотроїцьке Знаменівської сільської ради Новомосковського району Дніпропетровської області, що розташовується поруч з оз. Солоний Лиман.

За часів Нової Січі місцевості поблизу оз. Солоний Лиман, або просто оз. Лиман [16, с.86-87], входила до складу Самарської паланки Війська Запорозького. Зазначена паланка, за твердженням Д. І. Яворницького, була найбільш заселеною та господарські освоєною частиною володінь запорозьких козаків [20, с. 155]. На жаль, під час аналізу наявних писемних джерел періоду існування останнього запорозького Коша на р. Підпільній нам не вдалося виявити інформації стосовно кількості та місць розташування козацьких поселень-зимівників, що, безперечно, існували у цій унікальній природній місцевості поруч з оз. Солоний Лиман.

Після ліквідації у 1775 р. Запорозької Січі на основі багатьох зимівників були утворені державні та приватновласницькі слободи. Першою перетворила власні зимівники на тепер вже свої приватні селища колишня запорозька старшина [2, с. 19]. Не виключенням стали і зимівники, що розташовувались поблизу оз. Солоний Лиман. За відомістю, складеною 1776 р. в Азовській губернській канцелярії, рангову дачу — 3840 десятин землі при оз. Солоний Лиман та на р. Вовчій було надано російським урядом колишньому запорозькому старшині Федору Мироновичу Легкоступу [14, с. 33]. За повідомленням Д. І. Яворницького, у Катеринославському музеї ім. О. М. Поля зберігалось «Генеалогическое древо запорожских панов Лиманских» [19, с.33]. Згідно цього документу, першим представником зазначеного роду був запорозький старшина Мирон Легкоступ, який отримав прізвисько Лиманський, вірогідно, через те, що його зимівник розташовувався на березі оз. Солоний Лиман. Тому представники цього роду у подальшому іменували себе Легкоступи-Лиманські. В офіційних документах другої половини XVIII ст. зазвичай зустрічаємо тільки прізвище Легкоступ без додатку Лиманський [21, с. 254]. Син старшини М. Легкоступа-Лиманського поручик Ф. М. Легкоступ-Лиманський після того, як отримав у рангову дачу землю поблизу оз. Солоний Лиман, перетворив свій зимівник, що дістався йому від батька, на поміщицьке селище, відоме під назвою слобода Варварівка [13, с. 495].

Разом зі слободою Варварівка у другій половині 70-х років XVIII ст. біля оз. Солоний Лиман утворилось ще одне приватновласницьке поселення — слобода Карабинівка. Заснування цього населеного пункту пов'язано з особою надвірного радника Михайла Івановича Карабінова [13, с. 670]. Слобода, а згодом і село Карабинівка знаходились у місці свого первинного розташування до кінця XIX ст. В останні десятиріччя XIX ст. село було перенесене приблизно на 4 – 5 км у південно-східному напрямку до місцевості, де зараз і знаходиться сучасне село Карабинівка Карабинівської сільської ради Павлоградського району Дніпропетровської області [18, с. 148].

У церковних документах кінця XVIII ст. міститься цікава інформація про зміну кількісного складу населення слобід Карабинівка та Варварівка протягом 1780-х років. Так, у листі від 3 листопада 1780 р. губернатор Азовської губернії В. О. Чертков повідомляв архієпископа Слов'янського та Херсонського Никифора про те, що у слободі Варварівка нараховується 108 осіб чоловічої статі і 98 жіночої, а у Карабинівці мешкає 80 осіб чоловічої статі і 65 жіночої [13, с. 495]. У наступному 1781 р. рапортом від

20 травня Катеринославське духовне правління доповідало Консисторії наступне: "...новонаселенная слобода — государственная Знаменка и владельческия — Варваровка и Карабиновка не принадлежат приходом ни к каким церквам, в первой из них приходских дворов 101, в них муж. 250, жен 218, во второй — Варваровке дворов 53, в них муж. 168, жен. 126, а в последней Карабиновке дворов 30, в них муж. 106, жен. 87, во всех слободах дворов 184, в них обоюго пола 1016 душ; на первой случай впрядь до построения церкви, жители означенных слобод, просят определить к ним священника Феодора Зеленскаго, который может один справлять у них все христианския требы, так как слободы эти околичны соседни, близки между собой" [13, с. 496].

1785 р. у слободі Знаменка споруджено церкву «во имя Воздвижения честного и животворящего Креста Господня» [13, с. 499]. Населення обох слобід — Варварівки та Карабинівки було приписано приходом до ново-збудованої Хрестовоздвиженської церкви.

У доповіді від 18 листопада 1786 р. Новомосковського духовного правління архієпископу Никифору стосовно вибраного мешканцями села Знаменське (колишня слобода Знаменка) у понамарі Хрестовоздвиженської церкви Іосифа Латенка повідомлялось наступне: "Дворов при оном Знаменском за 1786 год 209 дворов, в них мужеска 762, женска 676 да в принадлежащих к тому приходу селениях Карабиновке дворов 61, мужеска 196, женска 173, Лиманской дворов 31, мужеска 102, женска 89, обоюго пола 1998 душ" [22, с. 134 — 135].

Наведений вище фрагмент документу, датованого 1786 р., цікавий ще й тим, що у ньому на відміну від попередніх текстів поруч з селищами Знаменка та Карабинівка, замість слободи Варварівка, фігурує поселення Лиманське. Не викликає сумнівів те, що це є не чим іншим, як другою назвою того самого населеного пункту, розташованого на березі оз. Солоний Лиман. Хоча у наявних писемних джерелах останніх десятиріч XVIII ст. ми і не зустрічаємо прямих свідчень про це, але, вірогідно, з самого початку заснування слободи, що належала родині Легкоступів-Лиманських, існувала подвійна назва даного поселення — Варварівка Лиманська. Приблизно з середини 1780-х років поміщицьке селище Варварівка офіційно перейменовується на Лиманське. Саме під такою назвою — «деревня Лиманская» зазначене поселення широко відоме у писемних [16, с. 87] та картографічних (Рис. 1) джерелах наступного XIX ст.

Залишки сіл Карабинівка та Лиманське кінця XVIII — XIX ст. зараз знаходяться поруч з с. Новотроїцьке. Відстань між поселеннями становить близько 4 км. Восени 2007 р. фахівцями Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей (далі—Центр) були обстежені території обох поселень. Повторне обстеження здійснено навесні 2008 р. Археологічні роботи на вказаних об'єктах обмежились виключно збиранням підйомного матеріалу, шурфування не проводилось.

Рештки першого поселення — с. Карабинівка розташовуються за 1,5 км на південний схід від центру Новотроїцького та відомі серед місцевих жителів під назвою «Стара Карабинівка». Культурні залишки старого села більшою частиною знаходяться на полі, що зараз інтенсивно розорюється. На поверхні поля було зібрано велику кількість фрагментів керамічного та скляного посуду, характерного для XVIII — XIX ст., уламки чавунних казанів, ковані квадратні у перетині цвяхи як з квадратними,

так і з круглими шляпками, монети XVIII — XIX ст., деталі одягу та взуття, елементи озброєння. Деякі з цих речей, знайдених на місці старого села Карабинівка, мають аналогії у відомих археологічних комплексах XVIII ст. і, насамперед, в комплексі, що походить з такої видатної пам'ятки Присамар'я, як Богородицька (Новобогородицька) фортеця.

Слід зазначити, що знахідки старожитностей XVIII ст. у місцевості, де розташовуються залишки «Старої Карабинівки», відомі й раніше. Так, наприклад, навесні 2007 р. співробітником Центру О. Г. Яровим в цьому районі випадково знайдені два бронзових натільних хреста. Хрести були передані для вивчення завідуючому учбової лабораторії археології кафедри

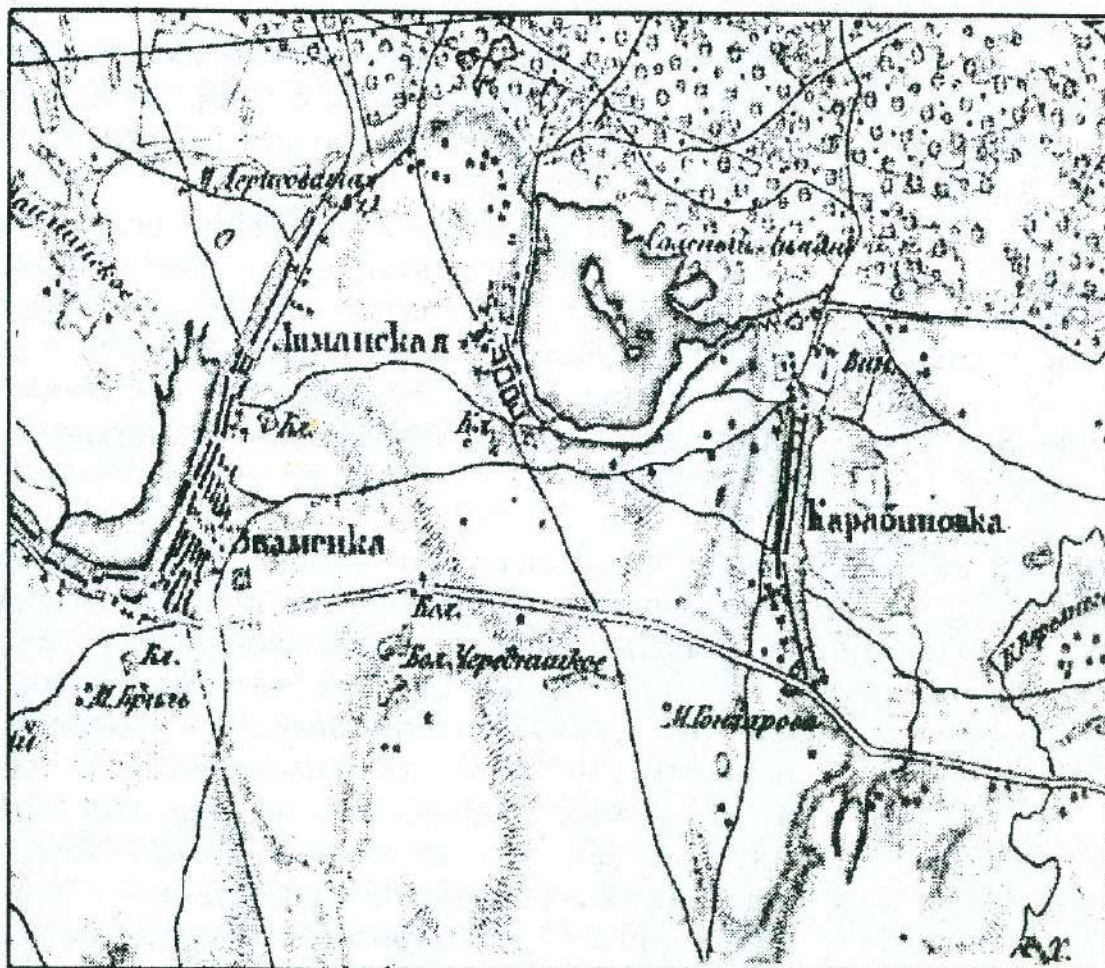

Рис.1. Села Карабинівка та Лиманське.
Фрагмент мапи другої половини XIX ст.

історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету В. О. Векленку. За його визначенням, знахідки відносяться до запорозьких козацьких хрестів-тільников XVIII ст. [4, с. 147].

До предметів, що датуються XVIII ст., насамперед, належать монети. Всього на території «Старої Карабинівки» у 2007 — 2008 роках знайдено 16 мідних монет. З них 7 екземплярів XVIII ст. і 9 екземплярів XIX ст. Монети XIX ст. — це переважно одна та дві копійки першої половини сторіччя і одна монета номіналом дві копійки сріблом 1840 р. карбування. Найбільш ранніми із знайдених монет XVIII ст. є дві мідні монети часів правління імператриць Анни Іоаннівни та Єлизавети Петрівни номіналом «денга» зразка 1730 — 1754 років. Дата карбування першої монети — 1740 р., другої — 1753 р. Стан збереженості обох монет досить поганий. Вони сильно потерті та зазнали впливу вогню. Наступну групу нумізматичних знахідок складають мідні монети років правління імператриці

Єлизавети Петрівни зразка 1757 – 1761 років. Всього знайдено чотири примірники: дві монети номіналом в одну копіюку кожна, 1758 р. та 1759 р., дві копійки 1760 р., та п'ять копійок 1760 р. Стан їх збереженості вказує на довготривалий обіг та перебування у вогні. До періоду правління імператриці Катерини II належить п'ятак, карбований у 1788 р. Збереженість цієї монети з тих самих причин також є доволі поганою.

Наступну групу знахідок становлять деталі одягу та взуття, представлені гудзиками, ремінними пряжками, накладками та підковою від чобота.

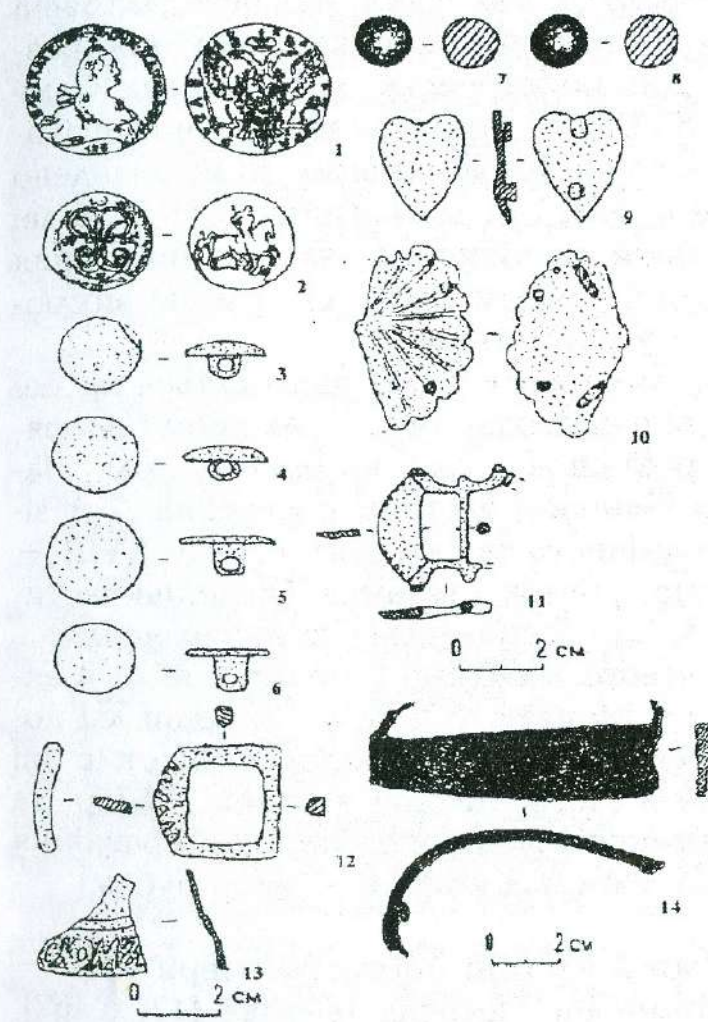

Рис. 2. Предмети XVIII ст. з території сіл Карабинівка та Лиманське

язичка. Розміри знайденого фрагменту становлять 3,4 x 3,4 см (Рис. 2.11). Вісімкоподібні пряжки доволі широко представлені в археологічних комплексах XVIII ст. [8, с.104; 9, с.50] На нашу думку, фрагмент подібної пряжки, що походить з території «Старої Карабинівки», може бути датований другою половиною XVIII ст.

Накладок також знайдено два екземпляри. Перша накладка бронзова, серцеподібна за формою. Накладка прикріплювалась за допомогою двох заклепок. Розміри 3 x 2,1 см (Рис. 2.9). Серцеподібні накладки відомі у матеріалах Богородицької (Новобогородицької) фортеці [9, с.53, 59]. Друга накладка виготовлена з бронзи та має вигляд створки мушлі. На внутрішній стороні дві зламані петлі для кріплення. Розміри накладки 4,9 x 3 см (Рис. 2.10).

До деталей взуття відноситься один екземпляр підкови від чобіт. Вона виготовлена із заліза та має на краях виступи, що загиналися на чоботі. Розміри знахідки становлять 9,2 x 3,3 см (Рис. 2.14). Подібні підкови від

території «Старої Карабинівки» походить чотири виготовлених з бронзи гудзика. Перший гудзик випукло-вогнутий, відлитий разом з петлею. Його діаметр становить 1,9 см (Рис. 2.3). Подібні гудзика датуються першою половиною XVIII ст. [9, с.47] Наступний гудзик діаметром 2,1 см має напівсферичну форму, штампований, петля припаяна (Рис. 2.4). Схожі гудзика також відносять до XVIII ст. [9, с.47] Останні два гудзика діаметром 2,4 см та 2 см мають плоский круглий в плані лицьовий бік, відлитий разом з петлею (Рис. 2.5-6). Гудзика такого типу були поширені наприкінці XVIII ст. [9, с. 45].

Пряжки від ременів представлені двома екземплярами. Перша пряжка виготовлена з бронзи, підквадратна, кінець підтрикутної форми з орнаментом у вигляді невеликих бороздок. Розміри виробу 3 x 3 см (Рис. 2.12). Друга пряжка також бронзова, фрагментована, вісімкоподібної форми з поперечною балкою для кріплення

чобіт відомі в багатьох археологічних комплексах України XVI – XVIII ст. [5, с.38; 6, с.38 – 39; 9, с.84; 11, с.56 – 57].

Елементи військового спорядження презентовані боєприпасами – свинцевими кулями округлої форми. Всього знайдено 7 екземплярів. Одна куля неушкоджена, має діаметр 1,4 см (Рис. 2.7), шість інших діаметром 1 – 1,3 см були пошкоджені в результаті використання за призначенням – стріляні кулі.

Завершуючи розгляд матеріалів XVIII ст. з території села Карабинівка кінця XVIII – XIX ст., необхідно відмітити той факт, що речі, датовані XVIII ст., головним чином, походять з південної частини поселення, розташованої ближче до сучасної траси Дніпропетровськ – Павлоград. Саме тут були зібрані всі монети та речі XVIII ст., представлені в даній публікації. Разом з тим, у цій частині «Старої Карабинівки» було знайдено всього 2 мідні монети першої половини XIX ст.: дві копійки 1811 р. та дві копійки 1817 р. І навпаки, у центральній та північній частині поселення на сьогоднішній час не знайдено жодної монети XVIII ст., але не виключено, що такі знахідки будуть зроблені у майбутньому.

Рештки другого поселення – села Лимарське зараз знаходяться на березі оз. Солоний Лиман за 2,5 км у північно-західному – західному напрямку від центру с. Новотроїцьке. Вони розташовуються на орному полі. Матеріали, датовані XVIII ст., походять з північної частини поселення. Тут зібрано значну кількість фрагментів керамічного та скляного посуду XVIII – XIX ст., а також монети, свинцеву кулю, уламок дзвоника. Південна частина поселення зайнята сучасними спорудами господарського призначення.

На території вказаного поселення всього знайдено 5 монет, з яких 4 екземпляри XVIII ст. і 1 екземпляр XIX ст. Монета XIX ст. – це мідні дві копійки карбування 1815 р. Найбільш ранніми примірниками XVIII ст. є дві мідні монети часів правління Єлизавети Петрівни: дві копійки 1757 р. та копійка 1761 р. (Рис. 2.2). Стан збереженості монет поганий. До правління Катерини II належать дві срібні монети. Номінал кожної – один рубль.

Перша монета:

Аверс: Портрет Катерини II, у нижній частині портрета літери «ПІ» – знак гравера – автора (різника) штемпелів Тимофія Іванова [17, с.462]. Під портретом літери «СПБ» – Санкт-Петербурзький монетний двір [17, с.459]. По колу напис: «Б.М. ЕКАТЕРИНА II ІМП. ІСАМОД. ВСЕРОС.».

Реверс: Герб – двоголовий орел, під ним літери «ЯІ» – знак мінцмейстера Якова Іванова [17, с.466]. По колу напис: «МОНЕТА РУБЛЬ 1766». Стан збереженості монети визначається як дуже гарний (Рис. 2.1).

Друга монета:

Аверс: Портрет Катерини II, у нижній частині портрета – знак Тимофія Іванова. Під портретом літери «СПБ» – Санкт-Петербурзький монетний двір. По колу напис: «Б.М. ЕКАТЕРИНА II ІМП. ІСАМОД. ВСЕРОС.».

Реверс: Герб – двоголовий орел, під ним літери «СА» – знак мінцмейстера Степана Афанасьєва [17, с.466]. По колу напис: «МОНЕТА РУБЛЬ 1769». Монета зазнала значного впливу високих температур – побувала у вогні.

Під час знахідки та в процесі камеральної обробки рублів 60-х років XVIII ст. були зроблені цікаві спостереження, які, на наш погляд, можуть допомогти пролити світло на деякі моменти історії поселення.

Так, срібні монети часів правління Катерини II були знайдені на відстані близько 0,5 м одна від одної. Під час первинної чистки рублів, про-

веденої фахівцями з реставрації – співробітниками Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького, на поверхні монети, карбованої у 1766 р., встановлено наявність фрагментів зотлілої тканини. Можливо, це залишки гаманця або якоїсь ганчірочки, в яку була загорнута монета. На рублі, датованому 1769 р., подібних фрагментів тканини не виявлено. Їх відсутність на другому примірнику може пояснюватись тим, що, як вже зазначалось вище, дана монета зазнала сильного впливу вогню. На ділянці поселення, звідки походять срібні монети 60-х років XVIII ст., зафіксовано значне скупчення уламків керамічного та скляного посуду, невеликих за розмірами фрагментів віконниць. Концентрація подібного матеріалу вказує на існування на цьому місці у XVIII ст. якоїсь будівлі. З огляду на дати карбування рублів можна припустити, що дана будівля могла бути знищена в результаті останнього великого татарського нападу на землі Війська Запорозького взимку 1768 – 1769 років. Під час цього походу кримського війська, перебіг якого яскраво описав у своїх мемуарах барон Франсуа де Тотт [7, с. 135 – 198], найбільшого спустошення зазнали лівобережні паланки і, насамперед, Самарська паланка, як одна з найбільш заселених та господарські освоєних частин Вольностей Запорозьких. Вочевидь, не минули татари і запорозькі поселення, розташовані поблизу оз. Солоний Лиман. Знайдені срібні рублі XVIII ст., ймовірно, перебували у складі скарбу, схованого під час татарського набігу взимку 1769 р.

Також разом з монетами XVIII – XIX ст. на поверхні поля знайдені свинцева куля діаметром 1,5 см (Рис. 2.8) та уламок дзвоника. Останній являє собою фрагмент стінки з пружком, під котрим залишки напису: «...СКОМЪ...». Розміри фрагменту 3 x 2,5 см (Рис. 2.13).

Таким чином, матеріали XVIII ст., отримані під час археологічних розвідок у місцевості поблизу оз. Солоний Лиман, насамперед, дають змогу локалізувати точне місцезрештування сіл Карабинівка та Лиманське, що виникли як поміщицькі слободи у другій половині 70-х років XVIII ст. Крім того, присутність на обох поселеннях артефактів, датованих середньою-другою половиною XVIII ст. (зокрема, монет 40 – 60-х років XVIII ст.), підтверджує інформацію писемних джерел про те, що після ліквідації Запорозької Січі основою багатьох новоутворених приватновласницьких поселень стають запорозькі зимівники, що виникли та існували на цих теренах за часів Нової Січі. Колишня запорозька старшина після того, як отримала від російського уряду офіцерські звання та землі у ранг, першою перетворила свої зимівники на поміщицькі слободи. Саме такою була доля зимівника, власником якого був представник запорозької козацької старшини Ф. М. Легкоступ-Лиманський. Утворена на основі його зимівника слобода отримала назву Варварівка. Пізніше вона була перейменована на Лиманську. Друге поселення – слобода Карабинівка також утворилась з запорозького зимівника, але особа козака, який був господарем цього зимівника, ще задовго до того, як він став власністю надвірного радника М. І. Карабінова, залишається невідомою.

Подальші археологічні дослідження зазначених поселень поблизу оз. Солоний Лиман, дозволять остаточно підтвердити факт виникнення та існування цих населених пунктів у якості запорозьких хуторів-зимівників ще за часів Нової Січі. Крім того, здобуті під час майбутніх досліджень археологічні матеріали можуть надати важливі відомості про особливості матеріальної культури населення Присамар'я у середині – другій половині XVIII ст.

1. Богуш П. До пошуків зимівника кошового отамана П. І. Калнишевського в балці Водяній на р. Кам'янці // Нові археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. — К., 1993. — Вип. 2. — С. 59 — 63.
2. Бойко А. В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. — Запоріжжя, 1995. — 56 с.
3. Василенко Т. Козацькі поселення кінця XVIII ст. на Півдні України // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2002. — Вип. 11. — С. 92 — 96.
4. Векленко В. Знахідки натільних хрестів з території Богородицької фортеці та її посаду у 2007 р. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2008. — Вип. 17. — С. 145 — 149.
5. Виногородська Л. Археологічні дослідження замку у с. Зіньків Хмельницької області // Нові археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. — К., 1996. — Вип. 5. — С. 35 — 38.
6. Виногородська Л. Історико-археологічні дослідження Барської фортеці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2008. — Вип. 17. — С. 35 — 41.
7. Записки барона Тотта о татарском набеге на Ново-Сербию 1769 года // Киевская Старина, 1883. — Т. VII (сентябрь-октябрь). — С. 135 — 198.
8. Кабалія Д. Р., Нефьодов В. В. «Запорозька чайка»: історія однієї знахідки. — Запоріжжя, 2005. — 168 с.
9. Ковальова І. Ф., Шалобудов В. М., Векленко В. О. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці. — Дніпропетровськ, 2007. — 108 с.
10. Ключнев М. До питання про місцезнаходження зимівника Макара Безрідного // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 1999. — Вип. 8. — С. 17 — 20.
11. Куштан Д. Результати археологічних досліджень на місці резиденції Б. Хмельницького у Чигирині // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2007. — Вип. 16. — С. 52 — 59.
12. Литвинов П. Козацькі зимівники Бугогардівської паланки кінця XVII — першої половини XVIII ст. на Миколаївщині // Нові археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. — К., 1995. — Вип. 4. — С. 14 — 16.
13. Макаревский Ф. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. — Днепропетровск, 2000. — 1080 с.
14. Манжура И. Первые наследники Запорожских земель // Екатеринославский юбилейный листок. Екатеринослав, 1887 — №4. — С. 31 — 33.
15. Олійник О. Л. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734 — 1775). — Запоріжжя, 2005. — 256 с.
16. Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным Статистическим Комитетом Министерства внутренних дел. XIII. Екатеринославская губерния с Таганрогским градоначальством. Список населенных мест по сведениям 1859 года. — Санкт-Петербург, 1863. — 154 с.
17. Уздеников В. В. Монеты России 1700 — 1917. — М., 2004. — 498 с.
18. Чабан М. П. Родина Мізко і Новомосковщина // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. — Дніпропетровськ, 2005. — Вип. 2. — С. 136 — 150.
19. Эварницкий Д. И. Род Мизко (по поводу доклада В. В. Данилова) // Летопись Екатеринославской ученой комиссии. — Екатеринослав, 1911. — Вип. 7. — С. 242 — 243.
20. Яворницький, Д. І. Історія запорозьких козаків. — К., 1990. — Т. 1. — 592 с.
21. Яворницький Д. І. Твори у 20 томах. — Київ-Запоріжжя, 2005. — Т. 2. — 384 с.
22. Яворницький Д. І. Твори... — Т. 8. — 440 с.
23. Яценко С. Козацькі зимівники з басейну р. Верхня Терса // Матеріали науково-практичної конференції: «Історія запорозького козацтва: в пам'ятках та музейній практиці». — Запоріжжя, 2008. — С. 57 — 60.